

מאה שנה ל"הצפירה"

מאת א. ר. מלאכי

(סוף) *

גם מניו־ארליאנס נתפרסם, בגליון ז', רשימה מעניינת — סיפור מעשה על נסיעת הכותב באנית־קיטור לניו־ארליאנס, ובדרך עמדה האניה בחוף "עיר קטנה אצל קאירא", והמלחים, והוא בתוכם, ירדו "לשוח מעט על היבשה ולהתענג ממחזה הליל", אבל פרצה מלחמה בין מלחי האניה ו"התושבים הפראים" ובקרב זה נפצע גם הכותב וכל עוד נפשו בו הובא לניו־ארליאנס ושם טיפלו בו היהודים באהבה רבה עד שהחלים. רשימה זו כתובה עברית ונשלחה במיוחד ל"הצפירה". הכותב גוסטאב מאקמאן, סופר ולינגוויסט, תייר והרפתקן, יליד ווארשה שבסוף שנות החמישים וראשית שנות הששים עשה באמריקה וישב זמן מה בסינסינאטי, וכאן גם עסק בספרות וכתב עברית ואידית, עד שיש לראותו כאחד מראשוני הסופרים העברים באמריקה. לרשימה זו הוסיף סלונימסקי הערה אופיינית זו: "הנוסע הזה ה' ג. מאקמאן, הוא יליד עירנו, ואנחנו ערבים בעד אמתות הדבר, כי בעינינו ראינו את מכתב עדת ישראל מעיר הגדולה היא (מספר יושביה מאתים אלף), עם חותם החברה המכונה בשם משמיע ישועה אשר תחת ידו, וגם מכתב תעודה מציר ממלכת רוסיא מאושר בחותמו, ונתנו להמקרה הזה מקום בתוך מכתבנו, למען יראו אחינו כי דגל עם ישורון גומלי חסדים בני רחמנים, הנהו לנס עמים גם מעבר לים"²⁵.

החדשות היו לקוחות מעתונים לועזיים ישראליים וכלליים, ושמותיהם צוינו בסוף כל ידיעה וידיעה. אולם במדור זה נכנסו גם הכתבות מקהילות ישראל

25. בראשית שנות התשעים היה מאקמאן זה לשיחה בעתונים וגם "הפסגה" של שור (שנה ד', גליון 21; ערה"ש תרנ"ג), כתב עליו יאפו מפאריז: "מה"ע היו"ל בווארשא מודיעים על אודות אחד מאחינו הגר בווארשא והוא בלשן גדול בלשונות ושמו גוסטאב מאקמאן, המכהן בתור מתרגמן בבית המלון: "גרנד הוטל די אירופה", אשר בווארשא. האיש הזה תר כל ארבעה חלקי התבל: אירופה, אסיה, אפריקה ואמריקה, ויודע הוא לכתוב ולדבר בשמונה לשונות. בהיותו במבחר ימי עלומיו, כתב שירים בלשון הקודש, והעתיק שירי כתבי הקודש לשפות פולאנית וגרמנית. וגם כתב חוברת בשם: "תעלומות העולם הבא", וגם ספרי חזיונות: "יוסף במצרים", "יעקב ובניו", "ישראל במדבר", אשר נערכו על במת בית התיאטרון בווארשא וימצאו חן בעיני השומעים. בשנת 1862 שב ממסעו באמריקה והיה למורה שפות שונות בווארשא, ובשנת 1869 נתקבל למתרגמן בבית־המלון האירופאי. במשך כ"ג שנות כהונתו זאת, זכה מאקמאן לקבל פני אנשים גדולים וחשובים מארצות שונות" וכי וכי.

(* ראה "בצרון", חשוון־כסלו, תשכ"ג (חוברת ב', כרך מ"ז)

ברוסיה ופולין, שנדפסו ברוב הגליונות בחתימת הסופרים או בכינוייהם, וידעו להסתגל לדרך "הצפירה" לכתוב בקצרה ובלי מליצות ולהרבות באינפורמציה.

החדשות הראו על ערות ותסיסה, והוכיחו גם שסלוניםסקי נחון בחוש עתונאי, בכל אופן לא נפל בזה מזילברמן ופין, עורכי "המגיד" ו"הכרמל", אולם עיקרה של "הצפירה" היה במדור המדעי שנקרא בשם "ידיעות העולם והטבע", אשר לשמו גם ייסד את העתון. בגליונות הראשונים הביא את מאמרו "הטלגרף", שבו הסביר וביאר את "כלל עיקרי הדברים אשר עליהם נוסד הטלגרף", ו"אשר כל קורא משכיל ימצא די חפץ לבבו בכיאר הענין הזה". נוסף להרצאתו הקלה נתן ציורים מהטלגרף ואופן עבודתו, מה שמשך את לב הקוראים ביותר והאיר את עיניהם. ומאמר זה בלבד הוציא מוניטין ל"הצפירה" ורבו החותמים עליה. יש לציין שסלוניםסקי עצמו ניסה לשכלל את הטלגרף ובשנת 1856 התקין אמצאה לשלוח ארבע טלגרמות בבת אחת והשתתף עמו באמצאה זו אהרן ברנשטיין שבאותו זמן המציא לשלוח שתי טלגרמות בבת אחת. הם לא הצליחו באמצאתם זו. כי סלוניםסקי התעקש ורצה שהטלגרמות יעברו מתחת למים, דבר בלתי אפשרי בימים ההם, וברנשטיין במכתביו לסלוניםסקי שהיו כתובים עברית, השתמש במליצה: "למה תשליך במצולות ים את המצאתך?"

בגליונות הראשונים נדפס גם מחקר היסטורי של חז"ס: "הורדוס הגדול מלך ישראל", בדבר זמן פטירתו לפי מנין חז"ל ויוסיפוס. מאמר זה איננו מחקר מדעי גרידא, כי אם קינא בו חז"ס את כבוד חז"ל וההיסטוריון היהודי, אשר חכמי הנוצרים שחקרו בשאלה זו "והתרו להגיע אל האמת", ניסו לבטל את דברי חז"ל בענין זה ולבלי לסמוך עליהם ועל פלאביוס במחקריהם מטעם ששאלה זו היא "יתד אשר עליה תקועה חקירה אחרת הנוגעת לקורות דת הנוצרית". בהיות סלוניםסקי בשנת 1844 בברלין התווכח בענין זה עם התוכן אידלר, והוא "גזר אומר שאין לסמוך כלל על דעת חכמינו ז"ל, ותלה עליהם בוקי סריקי שלא ידעו פשר דבר גם בענינים הנוגעים לקורות עם ישראל, גם בסופר הנאמן וקדמון בבני עמנו הוא היוסיפון לרומיים, שלח פיו ולשונו שאין בפיו נכונה". ובמחקרו זה, שיסודו באותו וויכוח, הוכיח חז"ס "בראיות נכוחות", לפי חשבון תקופות וליקוי לבנה באותה עת, את צדקת חז"ל, באמרו: "ובאמת דברי היוסיפון ומגלת תענית הם שרירים וקיימים". הוא סתר את מסקנותיו של אידלר, והתקיף אותו קשות ובגאון יהודי הוכיח את חוסר דעתו ואי־הבנתו בתלמוד ובספרות ישראל, וחרץ עליו את המשפט: "וזה הוא אמנם דרך התוכן הנ"ל כל פעם כאשר סגר עליו הדרך לצאת מן לחץ המבוכות בדברים הנוגעים לחז"ל, כאשר כן ראיתי בספרו הנ"ל²⁶ בכיאוירו על חשבון העיבור והקביעות ליהודים אשר מבלי הבין את הדברים ממקור נאמן יחפה העדר ידיעתו בקלון חז"ל".

בגליון הראשון בא עוד מאמר פופולארי קצר, "יאור פלא" באוסטריה

26. "מאטהעמאטישע כראנאלאגיע", חלק ב'.

מאת י. ל. פאראדיסטאל. זה שהוציא את "זכר רב" לר' בנימין מוספיא²⁷; ראשית מאמר "אצילי בני ישראל", תולדות משפחת למל בווינה, שאחת מבנותיה, עליזה הרץ, ייסדה את בית-הספר "למל" בירושלים. המאמר כתוב גרמנית מאת א. כרמולי ונדפס ב"בן חנניה" ותורגם לעברית מאת אחד שחתם הדס (דוב סופרין?) בכוונה להראות להקוראים, כי בעזר ד' לא אלמן ישראל מאנשי מעלה ואצילי ארץ, אשר מצאו חן בעיני מלכי ומושלי אירופה, וכי לא עשרם והונם לבד העלם לגדולה, אך גם חכמתם וישרת לבבם עמדה להם, להעלותם בתור אדם המעלה, כפי שנאמר בהערה. גם ר' יעקב רייפמאן יצא במאמר תורני "אור חדש על מאמר אחד במגלה".

בעמוד האחרון נתן חז"ס מאמר מדעי שימושי קצר: "מין מתכת חדש הנלוש כשעווה ומתקשה בזמן קצר כברזל", שנכלל במדור בשם "מלאכת מעשה" והיה קבוע בגליונות הראשונים (לדוגמה אזכיר עוד שנים שלשה מהם: "עצה נכונה במלאכת עשיית נרות של חלב", גליון ב'; "שמירה מעולה להעוסקים במלאכת עשיית יי"ש ומשקים חריפים", בגליון ד'; "איך לעשות ולתקן כל מיני כלים מן גולמי זכוכית", בגליון ו' (עמוד 56). המאמרים הללו, שהיה בהם משום תועלת מעשית לקוראים, נכתבו בידי סלונימסקי בחתימת חז"ס. מן הגליון השני ואילך נתן בסוף הגליון את מערך הכספים בבורסה הורשאית ("ווארשויער בארזע"), ולפעמים גם את מועד בואה וצאתה של הרכבת מווארשה ("ווארשויא וויצענער אייזנבאהן").

הופעת "הצפירה" עוררה ענין בין כמה משכילים. זה יש לראות ממכתבי הברכה והעידוד שפירסום בגליון השני. שלום בר"ש הכהן מבודפשט של הונגריה שהיה חותם על מאמריו בכינוי "והיה זה שלום", כותב: "חזק מתנים ואמיץ כח לעבודת הקודש, לאשר הטוה את שכמו לעבוד בכרם אלהי צבאות, להרים קרן לשון יה", ומבטיח "כי גם ידי תכון עמו וכפי אשר יהיה לאל ידי לתומכו אעשה". והרב ר' יצחק רבינוביץ, החופ"ק דשענסטחוב, אומר במכתבו הארוך שיש בו גם משום השתפכות הגפש לשפה העברית: "נתת שמחה בלבי מאת מכתבך המבשר²⁸ כי קרובה הצפירה לצאת ולחדש נעורי השפה העברית לעיני השמש גם במדינתנו, אקווה כי תהיה לצפירת תפארת לרבים ושלמים וכו', אם מפני כי שמך הנודע בין חכמי תבל נקרא עליה, ואם מפני השפה הקדושה מורשה קהלת יעקב" וכו' וכו'. כיוונה של "הצפירה" להיות בעיקר עתון מדעי כללי לא ישרה בעיניו, ובמכתבו יגיב על זה בדברים אלה: "אך המכסה אני ממך איש נבון, כי אשר אמרת "הדברים בליטעראטור העברית יהיו מעטים בין עניני חול המרובים" הגה לדעתי הקלה לא יעשה כן לבת יעקב, האמנם גם היא אוהבת להתייפות בעדי

27. הוא היה מורה עברי בסובאלק והורה עברית לסופרת מרים מאקל-מוזסון. כמדור

מני שפאראדיסטאל ישב זמן מה באמריקה.

28. אולי כיוון לפרוסקט שחז"ס הוציא, ואינו בנמצא עתה. אבל מדבריו: "ואשר

דרשתני יקירי לצאת לעזרת "הצפירה", נראה שפנה אליו במכתב מיוחד.

המדעים, וידיה שלחה בכל המלאכות וההמצאות המתחדשים דור דור, אך כל כבודה פנימה, ממשבצות הנפש לבושה, ואל מול פני התורה תעלה נרות החכמה והמדעים, מוסר השכל משל ומליצה, כפלים לתושיה". והוא מייצג לסלונמיסקי לצאת בעקבי "המאספים הראשונים" ובדרך שהיתווה פיליפסון ב"אלגעמיינע צייטונג דעם יודענטום" שלו, להקדיש את "הצפירה" לעניני היהדות, "אך לעתים אם לפרקים תט שמיך ותשלח ברקים, תדבר על צבא המרום וזוככי שחקים, תאיר לארץ ולדרים על ההרים והעמקים, להביט אל פועל ה' ולכוון את לבם למקום".

גם רצ"פ פינלס, בר-פלוגתיה של חז"ס, הביע את שמחתו וברכתו להופעת "הצפירה" והתנצל שמפני אסון שקרה לו (רגליו מעדו) על חלקת הקרה. נפילתי ותשבר זרועי השמאלית", כפי שיאמר במכתבו), לא יוכל לשלוח לעתון "איזה מאמר בחכמה ומדע", אבל במכתבו זה העיר והשיג על מאמר חז"ס בתכונה שפירסם ב"המליץ", והאחרון השיב על דבריו בהערה בשולי המכתב, וכך נפגשו הידידים-היריבים שוב וקיימו "את והב בסופה", לפי דרשת חז"ל.

בראשית צאתה כבר "הצליחה" "הצפירה" לרכו סביבה חבורת סופרים עד שכמעט בכל גליון נוסף שם חדש. נקהלו סופרים מבית מדרשו של חז"ס, תוכנים ומבארים וכותבי מאמרי מדע פופולאריים, מקוריים או מתורגמים, וסופרים כאלה שקסם אישיותו של חז"ס משך אותם, או שנעימת "הצפירה" התאימה לרוחם בכלל. בגליון השני אנו פוגשים את ר' מרדכי פלונגיין ורי"מ זאבלודובסקי, מדריכו הראשון של חז"ס, בביאורי מקרא ותלמוד, כתובים בקצרה וברוח מדעי. נ. שפירא, הוא נטע שפירא (או "נאטעלע אפיקורוס", כפי שכונה באפטא, עיר מולדתו), תוכן ומשורר ושומע צרפתי, התחיל לתת באותו גליון תרגום "נסיעה סביב כדור הארץ", מכתבי הנוסע הצרפתי יעקב אראגא — סיפור מרתק שנמשך בכמה גליונות, ולא נגמר בדפוס. היה בתרגום זה מן "המועיל והנעים" ו"הצפירה" יצאה בו חובת "ספרות יפה". וכ"ספרות יפה" אפשר לחשוב גם את שני "משלי-המוסר": "הדמעות" ו"קן צפור" למשה חיים רוזנפלד, שנדפסו בגליון י"ט.

בגליון ד' נתגלה שלום יעקב אברמוביץ במאמר "מעוף השמים יחמנו" — השקפה על תכונת הצפרים, שאחר-כך הרחיב את המאמר והכניסו בחלק השני של "תולדות הטבע" שלו. מוצאים אנו במאמר זה כמה חידושי מלים, אבל התחיל אותו בדברי זמר ומליצה, וגם התוליל-לשון על חשבון "משוררים חברי חברים" ששירתם בזויה ל"עשירים ונכבדים", והמה וחיבוריהם "לצנינים בעיניהם". אחרי מאמר זה פירסם אברמוביץ מאמר שני בהמשכים "חכמת הכימיה", תרגום מספרי אהרן ברנשטיין, וכמדומני שהוא התרגום הראשון של פרקי "ידיעות הטבע" של ברנשטיין לעברית.

עוד שני צעירים, והם מפורסמים כאנשי-מדע וסופרים ברוסית, הביאו מתרגומיהם מנחה ל"הצפירה", והם ראובן קולישר, בתרגום מאמרו של הלמהולץ: "על הכוחות הפועלים בבריאה, יחוסיהם והצטרפותם איש לרעהו", ואליהו ארשאנסקי, בעיבוד מאמרו של הערמס וואגנר: "בית אבק שרפה". אחד אחר

השני נאספו אל "הצפירה" סופרים ותיקים כקלמן שולמאן ואליעזר צבי צווייפל, וצעירים כאברהם הכהן קאפלמן, י. ד. טומפובסקי, יהושע השיל סירקין ושלמה מאנדלקרן. האחרון עסק ב"חקרי לשון". קאפלמן בתרגום מאמרים "אוכלי אדם על אי פידשי", "ציד השנהבים על אי ציילאן", "הקופים", "נחש הצמחים", ותיאור "עמוד מים", לקוח מרשימת-מסע של "נוסע אחד אשר עבר ארחות ים הדרומי מעבר לקו המשווה ארצה אוסטרליען"; טומפובסקי על "יונת המסע" וסירקין במאמר "מסילות הברזל והטלגרף בארץ רוסיא". השתתף בקביעות ב"הצפירה" גם יהודה ליב גורדון בהערות בלשניות ובאורי מקראות ומאמרי חז"ל, בשם כולל "קטנות". אולם הוא לא יצא ידי חובתו בקטנות, גם "גדולות" העניק ל"הצפירה". בגליון י"ג נדפס מאמרו "בינת שנות דור ודור", על חשיבות חקירת קדמוניות בכלל והשוואות בין אגדות עמים שונים לסיפורי התורה שלנו, ופרק על "ארץ פרס וחוקותיה". השתתפותו של יל"ג היתה חשובה מאד בעיני חז"ס, והוא הדגיש זאת בתשובה למשורר ב"שאלות ותשובות" אשר בגליון י"ח: "להח' גאר' בשא'²⁹. מאמריך היקרים באו אלי, ובשבוע הבע'ל או שלאחריה אתן להם מקום כערכם". ובגליון י"ט אמנם נדפס מאמרו "הערות שונות" — השגות על "חקרי לשון" של מאנדלקרן. ובגליונות כ"א, כ"ג וכ"ד בא מחקרו "ארץ בבל העתיקה וחכמיה" שמפני הפסקת "הצפירה" לא נגמר בדפוס, ויל"ג פרסמו אחר-כך בשלימותו ב"השחר". מלבד המאמרים בתכונה, שאלות הנדסיות, ידיעת הטבע וחומר שימושי, הקצה סלונים מסקי מקום ב"הצפירה" לדברי ימי ישראל ותולדות אנשי שם. מגליון ה' ואילך פירסם את "קורות היהודים בפולין תחת ממשלת קאזמיר הגדול", שכפי הנראה עובדו על ידו, בהמשכים אחדים נדפס גם המאמר "היהודים בחצי-האי ערב", שאחד חיים ילין תירגם מספרו של גרץ. בתולדות אנשי שם באו תולדותיהם של יחיאל (אכילאס) פולד, שר-הכספים בצרפת; מיכאל יוסף גוזיקוב, המנצח הווירטואז³⁰, יעקב אליהו פרומנטאל הלוי זאהרן ברנשטיין. מלבד תולדות גוזיקוב מאת ליבוש שטיינברג מדובנא, חוברו שאר הביוגרפיות מחז"ס. לתולדותיהם של פולד, פרומנטאל וברנשטיין סופחו גם תמונותיהם. "הצפירה" היתה בכלל העתון המצוייר הראשון בעברית. חז"ס נתן ציורים למאמריו "הטלגרף", "זמן מרוצת כח העלעקטרי", "סגולת קוים השחורים הנראים בסגולות האור וטבע העין" ו"תהום רבה", ציורי-הסבר שהיו ענין למומחים. נמצאו ב"הצפירה" תמונות ממש, כגון תמונת "אבן האלגביש שנפלה בארץ אשכנז", במאמרו "אבני אלגביש"; תמונה "צידת הדג רעגין בחכה על-ידי המלחים", למאמר "נסיעה סביב כדור הארץ"; תמונות של ביבר בראשית המאמר על הביבר של שב"מ; תמונת הנחש באא למאמר על נחש זה ותמונת "גשר חזק וקיים על נהר ווייכסאל בווארשא".

29. להחכם גארדאן בשאול.

30. ספר מיוחד על גוזיקוב חיבר דוב סדן: "המנגן המופלא, חיי יוסף מיכאל גוזיקוב וסביביהם", תל-אביב, תש"ז. בשנת 1836 יצא בברלין ספר "שיר יידידות למנצח הגדול יוסף גוזיקוב", בעברית וגרמנית, מאת שלמה פלסנר.

„הצפירה“ התבססה ורכשה לה חותמים כדי הבטחת קיומה, ולא נעדרו בה מודעות שהכניסו קצת רווח (מחיר מודעה היה 5 קופיקות לשורה), גם מן המכירה הבודדת („המקח מנומר אחד“ היה 10 קופיקות). וחז״ס כבר התפרנס ממנה. לרגלי תמורה שבאה בחייו — התמנותו למורה בבית המדרש לרבנים בזיטומיר, הוכרח להפסיק את הוצאת „הצפירה“ אחרי מחצית שנה לקיומה. בראש גליון כ״ה שיצא בכ״ז תמוז תרכ״ב, הודיע על „עת האסף הצפירה“ בדברים אלה: „בצאת הנומער הנוכחי, תמה מחצית השנה לצאת הצפירה, ולאשר בסיבת העתקת בית מגורי מעיר ווארשא לא אוכל עוד לעמוד על משמרת עבודת הצפירה, ובלעדי אין איש אתי אשר ישדל פה בהדפסתה“³¹ ועל כן לדאבון נפשי הנני מיכרח להודיע בקהל עם כי הצפירה תחדל לצאת מהיום והלאה, עד עת מצוא, כאשר אמצא מקום אחר להדפסתה“.

בשנת 1864 השתדל לחדש את הוצאת „הצפירה“ בזיטומיר בתמיכת „חברת מפיצי השכלה“, אבל משום ששימש אז צנזור, אי-אפשר היה לו להיות באותו זמן גם מו״ל, ואמר למסור את העריכה לידי שלום יעקב אברמוביץ, אבל נתקל בקשיים, וחיידושה של „הצפירה“ נדחה עד שנת 1874, אחרי סגירת בית המדרש לרבנים בזיטומיר. חז״ס עבר אז לגור בברלין ובאותה שנה התחיל להוציא את „הצפירה“ מחדש, בכ״ג בתמוז תרל״ד יצא הגליון הראשון, והוא התחיל את מנין העתון כשנה ראשונה. במגמתה היתה „הצפירה“ הברלינית כזו של הווארשאית — עתון למדעים, אבל הרחיב חז״ס את גבולותיה. הגליון כבר נפתח במאמר ראשי — סקירה מדינית בשם „דברי הימים“, שנכתבה בידי יהודה ליב קאנטור, שעזר לחז״ס בעריכת „הצפירה“. גם ליאון הורוויץ (איל״ה) עבד זמן מה במערכת „הצפירה“ בראשית הופעתה, וגם הוא נתן לה אופי של עתון עברי כללי ולא מצומצם לעניני מדע.

ב„הצפירה“ נדפסו מאז מכתבים מכל תפוצות ישראל, שבכמה מהם הגיבו כותביהם על מעשים ומאורעות בקהילותיהם. ואף פובליציסטיקה ממש נראה בה. התחילו להשתתף ב„הצפירה“ יהל״ל וליליינבלום, מחשובי הפובליציסטים העברים בימים ההם. ב„הצפירה“ גם דנו על בעיית „מה היא השכלה“? עדיין לא היה בה מקום לשירים וסיפורים, אבל היקצו בה מקום ניכר לדברי בקורת, ספרות וידיעות ספרותיות. אולם בעיקר הצטיינה „הצפירה“ בחלק „ידיעות העולם והטבע“, שראש המדברים בו היה חז״ס במאמריו המדעיים והתורניים. בשנת 1876 העביר סלונמיסקי את „הצפירה“ לווארשא, והופעתה ברוסיה היה אז משום צורך השעה, כי אחרי הפסקת „המליץ“ בשנת תרל״ג לא היה עתון עברי ברוסיה ופולין (גם „הכרמל“ החדשי נפסק בימים ההם).

31. הוא פנה ליל״ג שהוא יקבל עליו את עריכת „הצפירה“. כפי שכותב המשורר במכתבו

לואב קאפלאן, מן 3 ביוני 1862: „לא קבלתי עלי את רידקציון הצפירה, כי השכר אשר יקוב אינו מספיק לחיי ולחיי אנשי ביתי בעיר גדולה כווארשא“ („אגרות יל״ג“, כרך א,

בעריכה עזר לו אז א. ב. שווייצר, זה שרב את ריב חז"ס עם גבריאל יהודה ליכטנפלד וכתב מאמרי ביקורת, ואף המיר את דתו. את "דברי הימים" כתב שפ"ר. וכשנכנס נחום סוקולוב, בשנת 1880, לעבוד במערכת "הצפירה", התחיל הוא לכתוב את "דברי הימים", וגם קבע בה פרק חדש, את "הצופה לבית ישראל", ואז גם נפתחה תקופה חדשה ל"הצפירה", ותקופה חדשה לעתונות העברית בכלל.

תיקוני טעויות

בהמשך הקודם (פרק ג') של מאמר זה נפלו כמה שגיאות, ואני מתקן אחדות מהן.
 בעמוד 82, שורה 20, צריך להיות: ברומ, במקום ברוב;
 בעמוד 48, שורה 2: מסורתי, במקום מודרני; שורה 19: בט', במקום כ"ט; שורה 20:
 ב', במקום ג'; שורה 21: בקיי, במקום בקעס; שורה 30: טשנרי, במקום טשנסי; שורה 36:
 בדובי, במקום בדובנא;
 בעמוד 85, שורה 3: או, במקום את.
 בעמוד 818: פייגלה, במקום פייגדולה.

(הנחש, סיפור מאת אלמוני, סוף מעמוד 162)

היתה עסוקה בהכנת מאכלים שהיו מצויים עכשיו בשפע ולא נתפנתה לכביסה. קצות כתפיו היו נוטות קצת לפנים. תפס נחש אחד, ולא הבחין בנחש שני שהיה מסתתר שם, וזה קפץ פתאום ונשך אותו בידו שהחזיקה בנחש הראשון. הרפה מן הכל ומת.

סיפרו אחר כך לאנשי המעבדה באוניברסיטה את כל המעשה בדנותו ובנחשים. אמרו אלה לאנשי השכונה:

"למה לא סיפרתם לו שאנחנו לא הורגים אותם, רק מחזיקים אותם פה בכלובים?"